

VALLAKOHUS – KAS AINULT TALURAHVA KOHUS?

Toomas Anepaio

“Eesti ajaloolaste peaülesanne on kirjutada eesti rahva ajalugu. Võõr-vallutajate kirjutatud kroonikad ning ajalookäsitlused rääkisid eelkõige ordurüütlite ja mõisnike tegudest ning paavstide, keisrite ja kuningate poliitikast.”¹ Sellise tõdemusega algab 1992. aastal ilmunud koguteos *Eesti talurahva ajalugu*, mida võib suurel määral käsitleda pärast Teist maailmasõda Eestis kujunenud ajaloolaste põlvkonna uurimis- ja elutöö kokkuvõttena. Tõdemus on tähelepanuväärne, sest see rahuldab kahte esmapilgul vastandlikku diskursust. Esiteks vastas see marksistliku ajalookirjutuse kaanonitele, mille kohaselt pidi ajaloo uurimise keskmes olema rahvamasside, eriti aga töörahva roll ja tähtsus ajaloolises progressis. Teiseks võimaldas antud tõdemus jätkata eesti professionaalsete rahvuslike ajaloolaste esimese põlvkonna poolt enne Teist maailmasõda alustatud püüdlusi kirjutada Eesti ajalugu kui ainult eestlaste ajalugu. Taolise rahvuskeskse ajalookirjutuse juured peituvad küll juba 19. sajandi rahvuslikus ärkamisajast, kuid vastavast ideoloogiast kantud tõsiteaduslik ajalookirjutus kujunes välja 1920.–30. aastatel. Siinkohal võib meenutada Tartu ülikooli omaaegse Eesti ja Põhjamaade ajaloo professori Hans Kruusi sõnu rahvusliku ärkamisaja kolmest imperatiivist eesti ajalooteadusele. Esiteks pidi peatähelepanu isamaa ajaloo tundmaõppimisel olema suunatud eesti rahva ajaloole. Teiseks tuli senine võõra rahvuse keskne ajalookirjandus ümber hinnata, lähtudes rahvuslikest huvidest. Kolmandaks pidi ajalugu toimima kui rahva kasvataja.²

Nõukogude perioodil tegutsenud ajaloolased tajusid antud traditsiooni (varjatud) jätkamist kui osa rahvuslikust vastupanust, tegurid rahvusliku identiteedi säilitamisel. Samas tõi marksistlike ja rahvuslike dogmade põimumine kaasa senisest suurema eesti rahva ja talurahva samastamise,

¹ *Eesti talurahva ajalugu*, I, toim. Juhan Kahk, Enn Tarvel (Tallinn, 1992), 1.

² Hans Kruus, “Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele”, *Ajalooline Ajakiri* (1930), 3 (9), 136–137.

Eesti territooriumi ajaloo vaatlemise peamiselt monokultuurse rahvusajaloona, eelkõige vaid talurahvaajaloona. Üldjuhul jäid käsitlusest kõrvale linnad ja linnaelanikud, keda nähti eelkõige võõrastena. Seetõttu ongi meie ajalookirjutuses valitsenud pikalt olukord, kus linnade ning linnakodanikkonna arenguga tegelesid peamiselt baltisaksa uurijad.³ Eestlastest autorite koostatud Tallinna ja Tartu linnaajalood on siiski suhteliselt napid.⁴ Selline situatsioon on muutumas alles viimastel aastatel.⁵

Rahvusliku ajalookirjutuse seniste traditsioonide ainuõigsuses kahtlemine on muutunud viimasel ajal järjest ilmsemaks. Kõige üldistavamalt on Eesti ajalookirjutuse võimalustele teha valikuid, kohustatusele mitte leppida olemasoleva etteantusega osundanud Jaan Undusk.⁶ Avalikkuse elavamatahelepanu on leidnud loomulikult Andrei Hvostovi raamat *Mõtteline Eesti*,⁷ kuid kõige põhjendatumalt on talurahvakeskse ajalookirjutuse küsitavustele osundanud Mati Laur ja Priit Pirsko.⁸ Uuenemisevajaduse püsivust näitavad ka mitmed lähimineviku üllitised.⁹

Ajalookirjutuse üldine mentaliteet avaldas olulist mõju ka Eesti õigusajaloo uurimisele. Siinkohal võib meenutada Tartu ülikooli Eestimaa õigusajaloo professori Jüri Uluotsa 1930. aastal esitatud Eesti õigusajaloo määratlust: "eesti õigusajaloo aineks on õigusnormide ja vastavate õigusuhete ajaline saabumine ja kujunemine kõige varasematest teadmiski-

³ Vt rohkem: Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15 (Köln-Wien, 1973); Roland Seeberg-Elverfeldt, "Die baltische Genealogie", Georg von Rauch, *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 20 (Köln-Wien, 1986), 152–155; Heinz von zur Mühlen "Das Stadtbürgertum", *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*, hrsg. von Wilfred Schlau, Bibliothek Wissenschaft und Politik, 61 (Köln, 1997), 63–108.

⁴ Enn Küng, "Narva kodanikkonnast 1581–1704", *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised (1998), 3 (10), 46.

⁵ Küng, "Narva kodanikkonnast 1581–1704", 5–56; Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd, *Kümme keskaegset tallinlast* (Tallinn, 2006).

⁶ Jaan Undusk, "Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt", *Keel ja Kirjandus*, 11 (1997), 721–723; 12 (1997), 811.

⁷ Andrei Hvostov, *Mõtteline Eesti*, (Tallinn, 1999). Vt retsensiooni: Andres Langemets, "Müüa mõtteline osa majast", *Looming*, 5 (1999), 791–794; Marek Tamm, "Muistne vabadusvõitlus on lõppenud", *Vikerkaar*, 5/6 (1999), 175–180; Andres Herkel, "Eesti pole mõttelage", *Vikerkaar*, 5/6 (1999), 174–175.

⁸ Priit Pirsko, Mati Laur, "Eestkostest vabanemine: agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandi", *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised (1998), 3 (10), 173–192.

⁹ Eerik-Niiles Kross, "Eestlaste roll meie enda ajaloos", *Lääne Elu*, 2.02.2002; Tõnu Õnnepalu, "Mineviku tulevik", *Diplomaatia* (2007), 6 (46), 13–14; Jaanus Arukaevu, "Järelsõna", Ea Jansen, *Eestlane muutub ajas. Seisuseühikonnast kodanikuühikonda* (Tartu, 2007), 509.

melistest aegadest praegusaja ühenduses ja siduvuses selle rahvaga, keda nimetatakse eestlasteks. Selles mõttes on eesti õigusajalugu kõigepealt eesti r a h v a ajalugu, eesti natsionaalne õigusajalugu.”¹⁰

J. Uluotsa edasine arutelu siiski pehmenab esmase väite kategoorilisust ning ta leiab, et “Eesti õigusajalugu on Eesti rahva ja maa õigusajalugu varematest teadmishõimelistest aegadest praegusajani ühenduses sugurahvaste, kaasmaalaste ja vastavate naaberriikide ja -riikide õigusajalooga.”¹¹ 1938. aastal ilmunud *Eestimaa õiguse ajaloo* loengukonspetsis määratleb ta meie õigusajalugu järgmiselt: “Eestimaa õiguse ajalugu on Eesti rahva ja -maa õiguse ajalugu, alates kõige vanemaist teadmishõimelistest aegadest praeguse ajani, eesti rahva natsionaalse ja territoriaalse õiguse ajaloo, seoses naabermaade ja nende rahvaste õigusajalooga, kes on eesti territooriumi või rahvaga kokku puutunud, kes on eestlastega suguluses või eriti kes Eestit on valitsenud.”¹²

J. Uluotsa seisukohtade muutus on mõistetav, sest õiguse ajaloolise arengu uurimisel ilmnes puhtrahvuslike raamide kitsus vast selgemalt kui mõnes teises valdkonnas. Tulenevalt oma sisemisest arengust tegeles õigusajalugu kui teadus pikka aega eelkõige vaid kirjutatud õiguse uurimisega.¹³ Kirjutatud õiguse loojateks olid Eestis aga aegade vältel peamiselt mitte-eestlased, mistõttu jäänuks rahvusliku õigusajalookirjutuse mängumaa küllalt ahtaks. Siinkohal piisab, kui meenutada Eestis enne Teist maailmasõda kehtinud Balti Eraseadust ja selle loomislugu. Paraku jäi õigusajaloo raamide avardumine takerduma ning 20. sajandi keskpaigast ahenes see paradoksaalsel viisil taas eelkõige eestlaste õigusajalooks kõigi sellest tulenevate kammitsustega.

Ülalkirjeldatu taustal on mõistetav, miks eesti õigusajalookirjutuse üheks enamkäsitatud valdkonnaks on talurahvas ja tema õiguslik olukord ning sellest tulenevalt ka talurahvakohtute, eelkõige aga vallakohtute kui talurahvakohtute esimese astme ajalugu. Arvestades eesti uurijate ideoloogilis-teoreetilisi lähtekohti, on loomulik, et käsitlused lähtuvad eelkõige talupoegade seisukohalt. Siinkohal ei ole olulist erinevust 20. sajandi esimese ja teise poole õigusajalookirjutusel. Loomulikult sobis talurahva-

¹⁰ Jüri Uluots, “Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesannetest”, *Ajalooline Ajakiri* (1930), 1/2 (7/8), 98–99.

¹¹ Uluots, “Eesti õigusajaloo senisest uurimisest”, 100.

¹² Jüri Uluots, *Eestimaa õiguse ajalugu*. Konspekt, koost. J. Uluotsa loengute põhjal V. E. Muhel (Tartu, 1938), 11.

¹³ Dietrich Simon, “Einführung”, Regina Ogorek, *Richterkönig oder Subsumtionsautomat? Zur Justiztheorie im 19. Jahrhundert*, Rechtsprechung. Materialien und Studien, 1 (Frankfurt a. M., 1986). v.

kohtute ajaloo uurimine ka klassivõitluse üldskeemidega, sest kohtus tulevad konfliktid esile selgemalt kui mujal.

On ilmne, et lähtumine rahvuslikest raamidest ei mõjutanud mitte ainult üldist narratiivi, vaid ka kitsamaid teoreetilisi lähtekohti, samuti kasutatavat terminoloogiat. Senine õigusajalookirjutus on võib-olla liiga kergelt ja kontrollimatult leppinud ületulnud traditsiooniliste arusaamadega. Me pole seniajani järele kaalunud, kas rüütelkond oli ikka pelgalt (seisuslik) omavalitsus või kas rahukohtu nime kandnud institutsioon Eestimaal oli ikka rahukohus selle üldlevinud euroopalikus tähenduses. Seesugune lähenemine ilmneb ka talurahvakohtute esimese instantsi, st vallakohtute käsitlemisel.

Vallakohtute senisest uurimisest

Vallakohtute teema esineb ühel või teisel moel juba baltisakslaste kirjutistes, kuid need jäävad eelkõige lühikirjeldusteks mõnes suuremas üldkäsitluses.¹⁴ Eesti Vabariigi ajal oli vallakohtu institutsiooni käsitlemine kahetine. Ühelt poolt oli tegemist justkui möödanikku jäänud ajaloolise institutsiooniga, millega paljudel juristidel oli ikkagi vahetu seos ja kogemus. Teiselt poolt aga diskuteeriti vallakohtu kui sisulise kohtu institutsiooni taastamise otstarbekuse üle. Ene Hiio väitel oli vallakohtu taastamise idee levinud eelkõige omavalitsustegelaste hulgas.¹⁵ Samas ilmusid ka esimesed uurimused vallakohtu ajaloolisest arengust. Eelkõige tuleks siinkohal nimetada Johannes Viksi auhinnatööd *Vallakohtu ajalugu Eestis*.¹⁶ Välja võib tuua ka Aleksander Viilu diplomitöö, mis käsitles vallakohtu jurisdiktsiooni pärast 1889. aasta reformi.¹⁷ Roman Niidu diplomitöö vaat-

¹⁴ Reinhold Johan Ludwig von Samson-Himmelstiern, *Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland*, Beilage zum Inland (Dorpat, 1838); Friedrich Georg von Bunge, *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland* (Reval, 1874), 309; Oswald Schmidt, *Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Kurlands*, hrsg. von E. von Nottbeck (Dorpat, 1894, Fotomechanischer Nachdruck Hannover-Döhren, 1968), 279, 291–292.

¹⁵ Ene Hiio, "Vallakohtute asutamisest Eestima kubermangus", *Ajalooline Ajakiri* (1998), 3 (102), 77.

¹⁶ Johannes Wiks, *Wallakohtu ajalugu Eestis* (auhinnatöö, käsikiri TÜ raamatukogus, Tartu, 1930).

¹⁷ Aleksander Viil, *1889. a. vallakohtu tsiviilõiguslik jurisdiktsioon* (diplomitöö, käsikiri TÜ raamatukogus, Tartu, 1939).

les vallakohut, lähtudes sellest kui kehtiva seadusandluse institutsioonist, ajalooline aspekt oli tagaplaanil.¹⁸

20. sajandi teise poole õigusajalookirjutuses on talurahvakohtute, eriti aga vallakohtu ajaloo uurimisos esiplaanil August Traat oma teostega. Eelkõige tuleb siin nimetada tema 1978. aastal kaitsitud doktoritööd ning selle baasil koostatud monograafiat *Vallakohus Eestis. 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini*.¹⁹ Täpsustuseks võib lisada, et A. Traat käsitles monograafias vaid Lõuna-Eesti ehk siis omaaegse Liivimaa kubermangu vallakohtuid. Hilisema perioodi vallakohtud pole paraku nii põhjalikku tähelepanu pälvinud. Talurahvakohtute traditsiooniline uurimine jõuab A. Traadi teostes oma kulminatsioonini.

A. Traadi käsitus toetub esmalt seisukohale, et vallakohus on tekkinud tänu pärisorjuse kadumisele. Tema uurimuse eesmärgiks on näidata, millal vallakohtud rajati, milline oli nende sisestruktuur, tegevuskord, sotsiaalne olemus, tegevuse tagasimõju külaühiskonnale ning milline oli vallakohtu osakaal eesti rahva üldises arengus.²⁰ On tähelepanuväärne, et uurimus ei sea eesmärgiks analüüsida vallakohtu ja mõisaomaniku suhteid. Talurahva – st vallakohtu – ja mõisa vastandumine tundus iseeneestmõistetavana.

Võib eeldada, et A. Traat lähtub ajastule omasest pärisorjuse nõukogulik-marksistlikust definitsioonist. Selle definitsiooni ning pärisorjuse mõnevõrra teistsuguse määratlemise erisustele on juba varem tähelepanu juhitud.²¹ Tema käsitluse teine nurgakivi on arusaam vallakohtust kui talurahva seisusliku omavalitsuse lähtekohast. Antud konstruktsiooni kohaselt jääb vallakohus kuni 1866. aasta reformini talurahva seisusliku omavalitsuse üheks kesksmaks instituudiks. A. Traadi eesmärgiks on näidata, kuidas talurahva seisuslik omavalitsus vallakohtu kujul ja kandel tõukas, järk-järgult tugevnes ning pärast pärisorjuse kaotamist mõisa majanduslikule ja õiguslikule ülemvõimule tuntavaks sotsiaalpoliitiliseks vastukaaluks kujunes.

¹⁸ Roman Niidu, *Vallakohus ja vallakohtu ülesanded tingituna vallakohtu seaduse ja BES-e kehtivatest normidest*. Diplomitöö (käsikiri TÜ raamatukogus, Tartu, 1940).

¹⁹ August Traat, *Volostnoi sud v Estonii s seredinõ XVIII veka do reformõ 1866. goda* (käsikiri TLÜ AK, Tallinn, 1978); August Traat, *Volostnoi sud v Estonii s seredinõ XVIII veka do reformõ 1866. goda*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie utšonoi stepeni doktora istoritšeskih nauk (Tallinn, 1978); August Traat, *Vallakohus Eestis: 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini* (Tallinn, 1980).

²⁰ Traat, *Vallakohus Eestis*, 5–6.

²¹ Mati Laur, “Mõiste “Bauernbefreiung” tänapäeva saksa ajalookirjanduses”, *Kleio*. Ajaloo Ajakiri (1997), 3 (21), 39–41; *Sovetskaja Istoritšeskaja Entsiklopedija*, T. 8 (Moskva, 1965), 388–389.

Hiljem pole vallakohtu kui institutsiooni olemuse kohta A. Traadi monograafiaga võrreldavat uurimust ilmunud ning traditsiooniline arusaam vallakohtu olemusest on jäänud muutumatuks.²² 1998. aastal publitseeritud E. Hiio artikkel, milles vaadeldakse vallakohtute taasasutamist Põhja-Eestis ehk Eestimaa kubermangus, seadis oma eesmärgiks jälgida, millised muutused talurahva omavalitsuse seisukohalt vallakohtute tegevusega kaasnesid.²³ Koguteose *Eesti ajalugu* IV köite autorid on samuti seisukohal, et vallakohus oli eelkõige talurahva omavalitsuse alge.²⁴ Traditsioonide püsivusele osundab Elve Aasa 2005. aastal ilmunud artikkel.²⁵

Hilisem ajalookirjutus on pööranud enam tähelepanu vallakohtu tegevuses ladestunud materjalide erinevatele kasutamismõimalustele uurimistöös.²⁶ Tegelikult juhtis etnograaf Jüri Linnus antud võimalustele tähelepanu juba 1970. aastal.²⁷ Ühe esimese etnoloogina kasutas oma talupojatestamentidest rääkivas artiklis vallakohtu materjale Anu Järs.²⁸ Seni ulatuslikuma uurimusena võib nimetada Reeli Ziiuse 2002. aastal kaitstud magistriväitekirja.²⁹ Aadu Must toob oma monograafias esile vallakohtu materjalide kasutamismõimalused genealoogilises uurimistöös.³⁰ Samas kannavad ka sedalaadi uurimused vaikumisi edasi traditsioonilist arusaama vallakohtu olemusest.

Arvestades juba talurahvakohtute uurimise lähtekohti, on minu arvates otstarbekas pärida kujunenud kaanonite kohasuse järele. Käesolevas kirjutises piirdun vaid kahe küsimusega. Esimene pärimine puudutab vallakohtu olemust – ehk millest me räägime, kui me räägime vallakoh-

²² Jansen, *Eestlane muutuv asjas*, 32.

²³ Hiio, "Vallakohtute asutamisest Eestimaa kubermangus", 77.

²⁴ Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe, *Eesti ajalugu. IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni* (Tartu, 2003), 205.

²⁵ Elve Aas, "Kohtukulli toel iseseisva riigini", *Minevikumälestusi III*. Põlvamaa kodulookogumik, toim. Niina Siirmann (Põlva, 2005), 62–70.

²⁶ Ene Hiio, "Ülevaade vallakohtute materjalidest Eesti Ajalooarhiivis", *Artiklite kogumik Eesti Ajaloo-arhiivi 75. aastapäevaks*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised (1996), 1 (8), 143–155; Kadri Must, "Tori vallakohtu protokollid ajalooallikatenä", *Ajalooline Ajakiri* (1998), 3 (102), 93–108.

²⁷ Jüri Linnus, "19. sajandi talurahvakohtute materjalid rahvakultuuri uurimise allikana", *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 16, toim. Heino Ahven (Tallinn, 1970), 231–242.

²⁸ Anu Järs, "Selge mee ja targa mõistusega. Talupojatestandid etnoloogi pilgu läbi", *Allikad ja uurimused. Sources and research. Pro Ethnologia*, 3. Eesti Rahva Muuseumi üllitised. Publications of Estonian National Museum (Tartu, 1995), 122–134.

²⁹ Reeli Ziius, *Pärnumaa vallakohtute 1870.–80. aastate protokollid ajalooallikana* (magistritöö, käsikiri TÜ raamatukogus, Tartu, 2002).

³⁰ Aadu Must, *Eestlaste perekonnaloo allikad* (Tartu, 2000), 210–214.

tust.³¹ Teine pärimine tuleneb mõneti esimesest ning on seotud vallakohtute arengu periodiseerimisega, mis omakorda peaks mõjutama ka õigusemõistmise üldist periodiseerimist.

On ilmne, et järelekaalumist vajavaid kaanoneid on enamgi, kuid need nõuavad edaspidist analüüsi. Olgu siinkohal viidatud vajadusele analüüsida õigusemõistmise erinevusi era- ja riigitalupoegade puhul, mis mõningatel perioodidel võivad olla küllaltki olulised.

Vallakohtu senine määratlemine

Eesti ajalookirjutuses on vallakohtuid määratletud mitmel viisil. Mõneti on see seotud valla kui mõiste mitmetähenduslikkusega ning selle sisu muutumisega aegade jooksul.³²

1937. aasta *Eesti Entsüklopeedia* käsitleb valda eelkõige kui administratiivüksust, mille arengulugu saab kindlama kuju tänu 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadustele.³³ *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* (1976) määratleb 17. ja 18. sajandi valda koos seal elavate pärisorjadega kui mõisapiirkonda. Samas on lisatud, et vallakohtu tegevuse ning kollektiivsel vastutusel rajaneva magasiviljanduse, vaestehoolekande ja nekrutiandmise mõjul hakkas see 18. sajandi lõpul muutuma talurahvakogukonnaks. Alates 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadustest oli vald seisislik territoriaalne haldusüksus, mille haldusorgan oli mõisa kontrollile alluv üldkoosolek.³⁴

Tänapäevase *Eesti Entsüklopeedia* andmetel nimetatakse 17. ja 18. sajandil vallaks mõisamaad koos sellel elavate pärisorjuslike talupoegadega ning 18. sajandi lõpul hakkas vald tähendama talurahvakogukonda. Pärast 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadusi muutus vald mõisast sõltuvaks seisislikuks haldusüksuseks. Alates 1866. aastast olevat tegemist riikliku haldusüksusega.³⁵

Samuti määratleb valda kaheselt A. Traat oma 1966. aastal ilmunud artiklis, kus ta vaatab valla kui institutsiooni ajaloolist arengut. Esiteks on vald feodaalmõisa territooriumi see osa, kus elavad ja mida kasutavad talupojad (nn talumaa). Teisalt aga tähendab vald mõisnikule allu-

³¹ Tegelikult tuleb küsimus esitada praktiliselt kõigi nn talurahvakohtute kohta, selgeks vajaks rääkimist, milline tähendusis on eesti ajalookirjutuses antud terminile “seisislik kohus”.

³² August Traat, “Eesti vallakogukonna tekkeloost”, *Nõukogude Õigus* (1974), 215.

³³ *Eesti Entsüklopeedia*, VIII (Tartu, 1937), vrg 695.

³⁴ *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, 8 (Tallinn, 1976), 269.

³⁵ *Eesti Entsüklopeedia*, 10 (Tallinn, 1998), 155.

vate talupoegade üldkogumit.³⁶ 1816. aasta Eesti talurahvaseadus tundis kolme kogukonna liiki – küla-, mõisa- ja linnakogukonda, kuid mõnevõrra hilisemad Liivi- ja Kuramaa talurahvaseadused vaid mõisakogukonda. A. Traat toob esile, et Baltimail kujunes ühiseks kogukonna tüübiks mõisakogukond, mille kõige põhilisemaks ühistunnuseks Baltimail oli tema territoriaalne kokkulangemine mõisa kui suurmaavalduse piiridega.³⁷ Traadi väitel ei too valla mõiste tähenduses olulist murrangut kaasa ka 1866. aasta reform.³⁸

Seega oli vald algselt mõisasisene talupoegade kogum, mida peamiselt sidus ühtne mõisakeskusest haldamine mõisavalitsejate ja teiste ametiteeste kaudu. Valla tähendussisu muutub järk-järgult alles hilisemal perioodil, kujunedes järjest enam territoriaalse (omavalitsusliku) piirkonna tähistajaks. Jättes siinkohal kaalumata erinevate määratluste paikapidavuse ja omavahelise kooskõla, on minu arvates ilmne, et valla mõiste kujundamisel on peetud oluliseks kahte faktorit – ühelt poolt talupojad kui teatud isikute kogum ja teiselt poolt mõis kui spetsiifiline maavaldus.

Üldjuhul on historiograafias tähelepanuta jäänud see, et vallakohtu kohta on 18.–19. sajandi seadusandluses kasutusel eri nimetused. Ainsana on sellele tõsisemat tähelepanu pööranud A. Traat.³⁹ Ta osundab, et vara-seim seadusandlus, st 1802. aasta regulatiiv “Iggäüks” ning 1804. aasta Eestimaa talurahvaseadus, kasutab vallakohtust rääkides nimetusi *Bauerngericht*, *Gebietsgericht*. Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadus tunneb terminit “valla kohhus mõisa peäle” (*Bauergericht auf dem Gute, krestjanski pomestnõi sud*).⁴⁰ A. Traat toob esile, et Liivimaa kuberman-guvalitsuse patentides on kasutusel nimetus *Gutsgericht*, st mõisakohus (*pomestnõi sud*). Ta märgib, et 19. sajandi alguse seadusandluses ilmneb vallakohtu nimetuseski kaks tunnust. Ühelt poolt on vallakohus lahutamalt seotud mõisaga, teiselt poolt on see määratud talurahva jaoks.⁴¹

Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus võtab tarvitusele nimetuse “kogu-konnakohus” (*Gemeindegerecht, mirskii sud*). Liivimaa 1849. aasta ja 1860. aasta talurahvaseaduste saksa- ja eestikeelsed tekstid jäävad vana nimetuse juurde, kuid venekeelne redaktsioon toob sisse mõiste “vallakohus”

³⁶ Traat, “Eesti vallakogukonna tekkeloost”, 215.

³⁷ August Traat, “Vallareform Eestis 1866. aastal”, *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused* (1968), 1 (17), 14.

³⁸ Traat, “Vallareform Eestis 1866. aastal”, 20.

³⁹ Traat, *Vallakohus Eestis*, 7–8.

⁴⁰ Traat, *Vallakohus Eestis*, 7.

⁴¹ Traat, *Vallakohus Eestis*, 8.

(*volostnoi sud*). 1889. aasta reformi käigus tuleb seaduse eestikeelses tekstis kasutusele “vallakohus”, venekeelses tekstis jääb püsima nimetus *volostnoi sud* ning saksakeelses redaktsioonis *Gemeindegericht*.

J. Viksi 1930. aasta uurimuses jäi vallakohus sisuliselt defineerimata. Autor kirjeldas vallakohtu järgmiselt: “Talurahva kohtuasutistest kõige lähemal rahvale oli vallakohus, mis koosnes rahva oma luust ja lihast ning enam kui sada aastat tegutses talurahva esimese astme kohtuna.”⁴² Siinkirjutaja peab vajalikuks osundada, et ajastule omaselt on toodud esile vaid seos talurahvaga ning seos mõisaga on jäänud isegi kirjeldusest välja. Küll tunnustab J. Viks mõisniku kohtuvõimu olemasolu, nimetades mõisniku kohtuvõimu tarvitamist mõisakohtuks.

Eesti Entsüklopeedia defineeris 1937. aastal vallakohtu kui talurahvakohtute alamastet tsaariaegsel Baltimaal.⁴³ Talurahvakohtud olid omakorda defineeritud kui talupoegade jaoks mõeldud seisulikud vene aja erikohtud, mis talurahva pärisorjusest vabastamisel ellu kutsuti.⁴⁴ Seega on tegemist talurahva jaoks mõeldud kohtutega, mille teke on seotud talurahva vabastamisega. Siinkirjutaja peab taas nentima, et viide mõisale või mõisaomanikule puudub.

Ainsa vallakohtu ajaloolist arengut käsitleva monograafilise uurimuse autor A. Traat määratles 1968. aastal vallakohtu järgmiselt: “valla maaalal toimiv ja valitavuse printsiibil vähemalt kolmest kohalikust talupojast moodustatud talurahvaasutus”. Sama määratluse juurde jääb ta ka 1980. aastal ilmunud monograafias.⁴⁵ Siinkirjutaja hinnangul on tähelepanuväärne, et A. Traadi vallakohtu määratluses puudub igasugune viide, mis osundaks selle seotusele mõisaga. Mõödaminek mõisast on seda üllatavam, et just Traat tõi oma monograafia alguses esile vallakohtu seotuse mõisaga.

A. Traadi hinnangul on vallakohtul kui terminil kaks erisugust tähendust. Ühelt poolt on vallakohus üldnimetajaks teatud talurahvaasutusele, mis on oma eri arenguastmetel kandnud eri nimetusi. Teiselt poolt tähistab vallakohus kui termin teatud liiki talurahvaasutuse algus- ja lõppjärgus tegutsenud konkreetset institutsiooni. A. Traat nendib, et sedalaadi laiema ja kitsama tähendussisuga termini puhul tuleb paratamatult kasutada selgitavaid lisandeid – pärisorjuslik või kapitalismiajastu vallakohus. Neis lisandites on siiski tajutav oma ajastu ideoloogiline hõng. A. Traadi

⁴² Wiks, *Vallakohtu ajalugu Eestis*, 3.

⁴³ *Eesti Entsüklopeedia*, VIII, vrg. 729.

⁴⁴ *Eesti Entsüklopeedia*, VII (Tartu, 1936), vrg. 1381.

⁴⁵ Traat, *Vallakohus Eestis*, 5.

vallakohtu määratlus on kooskõlas tema seisukohaga, et talurahvakoh-tuid võib iseloomustada kui talurahva kohtuasju lahendavate seisuslike asutuste suletud erisüsteemi.⁴⁶

Jüri Jegorov iseloomustas 1978. aastal vallakohtuid kui “talurahvakoh-tuid talurahva jaoks” (*krestjanskije sudõ dlja krestjan*).⁴⁷ Ta eristab üld-kohtuid ning talurahvakoh-tuid. Jegorov seob vallakohtute rajamise talu-rahva vabastamisprotsessiga ning tema väitel tegutsesid vallakohtud koos mõisa- ja vallapolitseiga korra tagamisel. Ta on seisukohal, et alates val-lakohtute rajamisest kuni 1889. aasta reformini kujutas see endast pigem administratiiv- ja politseilist institutsiooni kui kohtuorganit.⁴⁸ Vallakoht kirjeldades ei kasuta J. Jegorov kunagi nimetust mõisakohus.

1992. aastal üllitatud *Eesti talurahva ajalugu* eristab samuti selgelt val-lakohut ja mõisakohut. Mõisakohtud, kus õigusemõistmisel osalesid talu-pojad,⁴⁹ hääbusid 1630.–32. aastate kohtureformide mõjul ning mõisakoh-tule jäänud asjades kujunes ainuisikuliseks õigusemõistjaks mõisnik.⁵⁰ Koguteoses nimetatakse vallakohtuteks 18. sajandi keskpaiku tekkinud kohtuid, mille loomisega realiseerus uuesti idee kaasata talupoegi koh-tumõistmisele oma seisusekaaslaste üle. Vallakohtud olid talurahvakoh-tute esimeseks astmeks. Samas jääb talurahvakoh-tu või vallakohtu täpsem määratlus siiski puudu.

Vallakohtu määratlemisel 1990. aastate ajalookirjutuses võib tajuda toetumist 1930. aastate pärandile. Sarnaselt 1937. aasta *Eesti Entsüklopee-dia* määratlusega defineerib 1997. aastal ilmunud väljaanne *Ajaloolised institutsioonid Eesti territooriumil keskajast kuni 1917. aastani* vallakoh-tuid kui madalama astme talurahvakoh-tuid.⁵¹ Analoogne definitsioon on ka 2003. aastal ilmunud Eesti Ajalooarhiivi arhiivijuhis,⁵² lisatud on ainult täpsed tegutsemisaastad. Iseloomulikul moel on mõlemas teoses jäänud defineerimata talurahvakohus ise kui selline.

Ajaloolised institutsioonid Eesti territooriumil keskajast kuni 1917. aas-tani toob ära ka vallakohtu paralleelnimetused. Institutsiooni iseloomus-tavas tekstis tuleb siiski esile ka vallakohtu, eriti “pärisorjuse aegse val-

⁴⁶ Traat, *Vallakohus Eestis*, 10.

⁴⁷ Juri Jegorov, *Voprosõ istorii gosudarstva i prava Estonskoi SSR do Oktjabrskoi revo-lutsii*, IV (Tartu, 1978), 78.

⁴⁸ Jegorov, *Voprosõ istorii gosudarstva i prava*, 81–82.

⁴⁹ Õigemini olid talupojad vaid õiguseleidjateks.

⁵⁰ *Eesti talurahva ajalugu*, I, 469.

⁵¹ Ene Hiio, “Vallakohus”. 140. termin, *Ajaloolised institutsioonid Eesti territooriumil keskajast kuni 1917. aastani*. Tööversioon, vihik. 1 (Tartu, 1997).

⁵² *Arhiivijuht, I. Riigi-, kohtu- ja omavalitsusasutused*, koost. Lea Leppik (Tartu, 2003), 386.

lakohtu” tugev seotus mõisaga. Eelkõige puudutab see 18. sajandi teisel poolel loodud vallakohtuid. “Kuna vald tähendas mõisavalda ehk mõisapiirkonda koos seal elavate talupoegadega, nimetati neid mõisakohtuteks. Nad koosnesid mõisniku kinnitusele valitud talupoegadest – kohtumeestest.” Hilisemaid, juba seadusandlikul alusel loodud “pärisorjuse aegseid vallakohtuid” nimetatakse samas mõisa abiorganiteks.

1998. aastal ilmunud *Eesti Entsüklopeedia* iseloomustab vallakohut kui “Balti kubermangude talurahvakohut, mis oli pädev talupoegade üleastumise- ja omavahelistes tsiviilasjus”. Samas on lisatud, et vallakohus oli algselt mõisakohus ning esimese mõisakohtu rajas K. J. Mellin Tuhala mõisas.⁵³ Entsüklopeedia artikkel mõisakohtust osundab, et mõisakohus oli vallakohtu ametlik nimetus kuni 1820. aastate lõpuni.⁵⁴ Talurahvakohutid endid määratleb entsüklopeedia aga kaheti:⁵⁵ 1) Talurahvakohutud on seisuslikud erikohtud, mis lahendasid talupoegade kohtuasju (sh *vallakohus, *mõisakohus). Minu hinnangul on meil selle määratluse kohaselt tegemist talupoegade endi kohtutega; 2) Talupojaseisuse suhtes pädevate kohtute süsteem. Balti kubermangudes olid nendeks aastaist 1802–04 kuni 1889 vallakohus, kihelkonna- ja kreisikohus, aastail 1889–1918 vallakohus ja ülemtalurahvakohus. Ma juhin tähelepanu, et viimase definitsiooni kohaselt on tegemist talupoegade *suhtes* pädevate kohtutega. Talurahvas on siinkohal pelgalt objekt, mille suhtes toimib mingi väline subjekt.

Vallakohtu määratlemine teisel alusel

Olen veendunud, et vallakohtu olemuse määratlemisel ning tema ajaloolise arengu periodiseerimisel on otstarbekas kaasata ka seni kõrvale jäetud faktorid – mõis ja riik. Esikohale tõstaksin ma mõisa ning täpsemalt mõisa omaniku rolli. Seda õigustab asjaolu, et algselt toimus valla piiritlemine just nimelt mõisa kaudu. Teiseks on vallakohtute tegevuse kirjeldamisel ikka ja jälle mainitud mõisniku omavoli ning vallakohtute tegevusse sekkumist.

Rääkides mõisast ja mõisaomanikust kui olulisest faktorist, tuleb osutada teatud vastuolule, mis eesti ajalookirjutuses mõisate omandiõiguse käsitlemisel valitseb. Ühe seisukoha järgi muutusid senised läänimõisad eramõisateks Katariina II poolt 1783. aastal antud ukaasi alusel.⁵⁶ Teise sei-

⁵³ *Eesti Entsüklopeedia*, 10, 190.

⁵⁴ *Eesti Entsüklopeedia*, 6 (Tallinn, 1992), 475.

⁵⁵ *Eesti Entsüklopeedia*, 9 (Tallinn, 1996), 246.

⁵⁶ *Eesti NSV ajalugu. 1. köide. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni, peatoim. Gustav Naan, toim. Artur Vassar* (Tallinn, 1955), 537; *Eesti ajalugu. Krono-*

sukoha järgi said mõisnikud maa täievolilisteks omanikeks alles 1816. aastal, mil koos talupoegade vabastamisega kuulutati maa mõisnike piiramatuks eraomandiks.⁵⁷ Piirdudes vastuolu tõdemisega, lähtun ma järgnevalt seisukohast, et mõisate allodifikatsioon toimus 1783. aastal.

Teise tegurina tuleb esile tuua riigipoolne sekkumine, õigemini riigipoolse sekkumise määr, mis võib ulatuda igasuguse riikliku kontrolli ja regulatsiooni puudumisest kuni riikliku justiitsüsteemiga täieliku lõimumiseni.

Üldtunnustatud seisukoha järgi loodi esimesed vallakohtud Balti kubermangudes juba 18. sajandi viimasel veerandil. A. Traat on tolleaegseid vallakohtuid iseloomustanud kui uute eluvajaduste mõistmise tõttu mõisavalitsuse juurde eraalgatuslikult loodud abiorganeid⁵⁸, mis pidid muutma mõisa valitsemise omanikule (ja mõisaametnikele) kergemaks ning ratsionaalsemaks. Selliste vallakohtutena võib Eestis nimetada Vigala (1789), Ääsmäe (1790) ning Tuhala mõisas (1747–57) loodud vallakohtuid. Läti Liivimaa osas rajas esimese vallakohtu Burtnieki mõisa omanik Vene feldmarssal A. Rumjantsev. Sageli kaasnes niisuguste vallakohtute loomisega ka “talupoegade eraõiguse” ehk “era-talurahvaõiguse” ehk “mõisaõiguse”⁵⁹ koostamine. See oli mõisniku koostatud ja tema omandis oleva mõisa maa-alal riigivõimu kaastegevuseta kehtestatud õigusnormide kogum. Need õigusnormide kogumid reguleerisid mõisniku ja talupoegade suhteid ning/või talupoegade omavahelisi suhteid. Käesoleval juhul on meile oluline, et õiguskogumike sätete kohaselt kinnitas vallakohtunikud ametisse mõisaomanik, samuti kinnitas ta nende poolt langetatud kohtuotsused.⁶⁰ Seega oli mõisnik, st mõisaomanik, kohtuhärra (*Gerichtsherr*), kellele kuulus sisuline kohtuvõim. Kohtuvõim kuulus täielikult talle tänu rüütlimõisa omandiõigusele. Kohtuvõim oli seotud mõisa valdamisega, see oli mõisa omandiõiguse lahutamatu osa. Teisiti öeldes oli õigus pidada kohut osa asjaõigusest.

Kas ja kui võrd muudab kohtuvõimu olemust asjaolu, kes konkreetset kohut pidas? Julgen väita, et mitte. Mõisa omanik võis talle kuuluvat

loogia, koost. Sulev Vahtre (Tallinn, 1994), 82; Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Pii-
rimäe, *Eesti ajalugu, IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, tegevtoim. Mati Laur,
peatoim. Sulev Vahtre (Tartu, 2003), 106.

⁵⁷ *Eesti NSV ajalugu*, 1, 582; *Eesti ajalugu. Kronoloogia*, 91, 92; Kersti Lust, *Pärisor-
jast pärisokhaomanikuks: talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas
1819–1915* (Tartu, 2005), 42.

⁵⁸ Traat, *Vallakohus Eestis*, 16.

⁵⁹ *Eesti Entsüklopeedia*, 9, 246; Aleksander Looring, “Vigala õigus 1789. a”, *Õigus*, 10
(1939), 433–451.

⁶⁰ Traat, *Vallakohus Eestis*, 20–36.

kohtuvõimu isiklikult ellu viia, kuid ta võis volitada ka oma rohkem või vähem haritud pargalist. Saksamaa arengut vaadates ilmneb, et 19. sajandil nõudis riik sageli, et kohtuhärra peab patrimoniaalkohtusse palkama haritud juristi. Juhul kui riik kindlaid nõudmisi ei esitanud, võis mõisaomanikust kohtuhärra kaasata õigusmõistmisse koguni pärisorised talupojad.

Tuletades meelde juba 10 aastat tagasi välja öeldud seisukohta, et eesti talurahva emantsipatsiooniprotsessi uurimine vajab enamast seostamist sarnaste protsessidega mujal Euroopas, eelkõige aga saksa kultuuriruumis,⁶¹ on siinkohal otstarbekas pöörduda saksa õigusajalookirjutuse poole. Näeme, et euroopalikus õigusajalookirjutuse diskursuses iseloomustatakse sedalaadi kohtuvõimu mitte talurahva, vaid mõisa kui spetsiifilise kinnisomandi, selle omandiõiguse ja teiste mõisaga seotud õiguste kaudu. Antud kohtute korraldust nimetatakse tavapäraselt patrimoniaalseks: “Patrimoniaalkohtupidamiseks nimetatakse kohtumõistmise õigust, mis on seotud teatud liiki mõisate valdamisega või mis on teatud mõisatele eraldi omistatud”.⁶²

Õigemini on meil siinkohal tegemist patrimoniaalkohtupidamisega selle kitsamas tähenduses. Ka enne Teist maailmasõda ilmunud *Eesti Entsüklopeedia* defineerib patrimoniaalse jurisdiktsioonina “mõisahärrale kuuluvat õigust mõista kohut kõigi mõisa piirkonnas elavate isikute üle”.⁶³ Paraku tuleb nentida, et ei *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* ega nüüdisaegne *Eesti Entsüklopeedia* isegi ei tunne antud mõistet. Muuseas, selle mõisteta saab oma põhjalikus monograafias läbi ka A. Traat. Küll aga oli patrimoniaalkohtu mõiste tuttav F. G. von Bungele.⁶⁴ Tema teoses ilmneb, et aadlikest mõisaomanike tsiviil- ja kriminaalkohtuvõim hõlmas mitte ainult talupoegi, vaid ka mõisates elavaid sakslasi.⁶⁵

Nüüdisaegne Saksa uurija Georg Krafft, kes võrdsustab patrimoniaalkohtuvõimu mõisahärra kohtupidamisega (*gutsherrliche Gerichtsbarkeit*), osundab, et patrimoniaalkohtuvõimu ilmnemismvormid olid väga mitme-

⁶¹ Laur, “Mõiste “Bauernbefreiung” tänapäeva saksa ajalookirjutanduses”, 39.

⁶² “Wo das Recht der Gerichtsbarkeit mit dem Besitze einer gewissen Art von Gütern überhaupt verbunden, oder gewissen Gütern besonders beigelegt ist, heißt dasselbe Patrimonialgerichtsbarkeit.” Adalbert Erler, “Patrimonialgerichtsbarkeit”, *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, III, hrsg. von Adalbert Erler, Ekkehard Kaufmann (Berlin, 1971), 1547–1549.

⁶³ *Eesti Entsüklopeedia*, VI (Tartu, 1935), vrg. 617.

⁶⁴ Bunge, *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens*, 309.

⁶⁵ Bunge, *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens*, 282.

kesised ning pidevas muutumises.⁶⁶ Erinev oli kohtuvõimu ulatus ning samuti võisid mitmed maaomanikest kohtuhärrad moodustada ühiseid kohtuasutusi.

Patrimoniaalkohtupidamise kitsa tähendussisu kõrval esineb ka termini laiem tähendussisu. Algselt tähendaski patrimoniaalkohtuvõim kohtuvõimu, mis kuulus mingile linnale, külale, ordule, korporatsioonile jne. Ka praegusaja uurimustes räägitakse näiteks ülikooli või linnaasutuse patrimoniaalsest kohtuvõimust.⁶⁷ Niisuguses tähenduses oli patrimoniaalkohtuvõimu nimetus pikka aega käibel ka teaduslikus kirjanduses, patrimoniaalkohtuvõim tema kitsamas tähenduses kandis nimetust *dingliche Gerichtsbarkeit*.⁶⁸ Hiljem hõivas üldtermini koha just kitsam tähendussisu. Selline muutus ei likvideerinud aga ajaloos olemas olnud patrimoniaalkohtuvõimu tema laiemas tähenduses ning nii ongi tulnud kasutusele ka teisi nimetusi. 1806. aasta mediatiseerimise käigus oma suveräänsuse kaotanud valitsejate allesjäänud kohtuvõimu iseloomustamiseks tuli juba tol ajal käibelega termin *standesherrliche Gerichtsbarkeit*.⁶⁹ See termin on käibel ka tänapäeva teaduslikus kirjanduses. Saksa uurija Sabine Werthmann ütleb sõnaselgelt, et pärast ühe või teise senisele maahärrale kuulunud territooriumi muutumist uue riigi koostisosaks polnud seniste riiklike kohtute puhul enam tegemist riiklike kohtutega. Seni suveräänsele maahärrale kuulunud riiklikust kohtuvõimust oli saanud pelgalt *standesherrliche Gerichtsbarkeit*, mida Werthmann iseloomustab kui patrimoniaalkohtu üht vormi.⁷⁰ Euroopa õigusajaloo üks autoriteetsemaid käsiraamatuid räägib samuti patrimoniaal- ja senjõraalkohtuvõimust.⁷¹

⁶⁶ Georg Krafft, *Niedergang und Ende der Patrimonialgerichtsbarkeit am Beispiel des Herrschaftsgerichts Au in der Hallertau in den Jahren 1792–1848* (Aachen, 2000), 4–5.

⁶⁷ Thomas Just, “Das patrimoniale Gericht des Wiener Bürgerspitals in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts”, *Justiz und Gerechtigkeit. Historische Beiträge (16.–19. Jahrhundert)*, hrsg. von Andrea Griesebner, Martin Scheutz, Herwig Weigl, Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit, 1 (Wien, Innsbruck, 2002), 269–284.

⁶⁸ Friedrich Lütge, *Die mitteldeutsche Grundherrschaft und ihre Auflösung*, Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, Bd. 4, 2. Aufl (Stuttgart, 1957), 105–106.

⁶⁹ Beck, “Patrimonialgerichtsbarkeit”, *Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften*, XII, hrsg. von Carl von Rotteck, Carl Welcker (Altona, 1841), 380.

⁷⁰ Sabine Werthmann, *Vom Ende der Patrimonialgerichtsbarkeit. Ein Beitrag zur deutschen Justizgeschichte des 19. Jahrhunderts*, Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, 69 (Frankfurt a. M., 1995), 27–28.

⁷¹ Gerhard Dahlmans, “Frankreich”, *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, 3. Das 19. Jahrhundert. Zweiter Teilband. Gesetzgebung zum Allgemeinen Privatrecht und zum Verfahrensrecht, hrsg. von Helmut Coing (München, 1982), 2495.

Esmane seadusandlik regulatsioon kuni 1866. aastani

Balti kubermangudes puudus valla/mõisa kohtute loomisel esialgu iga-sugune riiklik regulatsioon. Vene impeerium ei esitanud mõisaomanikele mingeid sellekohaseid nõudeid ega tingimusi. Keskvõim ning tema esindajad ei kontrollinud kohtunike ega mõisnike tegevust või kvalifikatsiooni. Kohalikud mõisaomanikud suhtusid vallakohtutesse küll negatiivselt, kuid siiski ei sekkunud rüütelkonnad kui võimukandjad esimeste vallakohtute loomisse ega nende tegevuse kontrollimisse.⁷²

Esimesi riiklikke seadusandlikke akte, millega vallakohtute loomist ja tegevust reguleeriti, seda küll ainult Põhja-Eestis, oli 1802. aastal vastu võetud talurahvaregulatiiv, mis on tuntud pealkirja all *Iggaiüks*. A. Traat on veendumusel, et see akt jätkas olulisel määral juba varasemate eraviisiliselt loodud vallakohtute traditsioone ning erilisi uuendusi kaasa ei too-nud.⁷³ Eesistuja ja kaasistujad nimetas ametisse mõisaomanik, kaasistujate arv sõltus samuti mõisnikust. Tõsi, antud valla peremehed said valida kaasistujate kandidaadid. Mõisaomanikule kuulus ka kohtuliikmete tagandamise õigus. Vallakohus võis kokku tulla ainult mõisavalitsuse loal ja teadmisel. Loomulikult kinnitas mõisaomanik ka vallakohtute otsused.

1804. aastal jõustunud Eestimaa talurahvaseadus laiendas vallakohtu pädevust. Talupojad valisid vallakohtu kandidaadid, kelle ametisse kinnitamine jäi mõisaomaniku pädevusse. Seadus sätestas korra, mille kohaselt pidi iga vallakohtusse pöörduda soovija oma kaebuse eelnevalt mõisnikule esitama. Viimane otsustas, kas ta lahendab asja ise või lubab pöörduda vallakohtusse. Vallakohtu otsuse kinnitamine oli jällegi mõisaomaniku pädevuses.

Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadus andis seadusandliku aluse vallakohtute rajamisele Lõuna-Eestis. Võrreldes Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse väljatöötamisega oli riigi keskväimu roll Liivimaa talurahvaseaduse väljatöötamisel suurem. Seaduse kohaselt tuli vallakohtud asutada kõigis mõisates, sõltumata sellest, kas selle omanikuks oli riik, linn, kirik või eraisik. Teatud juhtudel oli lubatud ühendada väiksemate mõisate talupojad ühise vallakohtu piirkonda.⁷⁴

Vallakohtu koosseisu kuulus kolm liiget: eesistuja ja kaks kaasistujat. Liikmete määramise kord erines Eestimaal valitsenud korrast, sest siin nimetas mõisaomanik ühe liikme, peremehed teise ning sulased kol-

⁷² Traat, *Vallakohus Eestis*, 20, 42.

⁷³ Traat, *Vallakohus Eestis*, 38, 41, 51.

⁷⁴ Traat, *Vallakohus Eestis*, 54–55.

manda. Praktikas sai mõisniku nimetatud liikmest ka vallakohtu esimees. Tsensuslikke piiranguid kohtuliikmetele ei olnud. Vallakohtu liikmed vannutati ametisse kirikus. Nende tagandamine kuulus aga kohaliku kihelkonnakohtu pädevusse, kelle esimeheks oli seaduse kohaselt tingimata mõisaomanikust rüütelkonna liige. Mõisniku nimetatud liige sai palga mõisa, teised aga talupoegade kulul. Kohtuotsuse kinnitamine kuulus taas mõisniku pädevusse.⁷⁵ Seega on mõisaomaniku (või tema voliniku) võim mõnevõrra piiratum, kuid ka siin on kohtuhärraks tänu talle kuuluvale omandile siiski mõisaomanik.

Huvitav on tõdeda, et F. G. von Bunge väitel lõpetavad aadlike ja teiste mõisaomanike patrimoniaalkohtupidamise just nimelt 1802.–04. aasta seadusandlikud aktid. Ta väidab, et mõisnike kohtuvõimu asemele astusid nüüdsest talurahvakohtud, kuid jätab oma väite siiski põhjendamata. Kuramaal lõppes mõisaomanike patrimoniaalkohtupidamiseõigus tema väitel alles 1817. aastal koos pärisorjuse kaotamisega.⁷⁶ F. G. von Bunge seisukoht võimaldab meil teha järelduse, et tema arvates eksisteeris Eesti ja Liivimaa kubermangudes patrimoniaalkohus kui institutsioon enne 1802.–04. aasta seadusandlikke akte. Ta ei väida ka, et juba olemasolevad vallakohtud, mis tegutsesid ainult mõisaomaniku heakskiidul, poleks olnud patrimoniaalkohtud. F. G. von Bunge tekstist ilmneb ühtlasi, et patrimoniaalkohtu likvideerimine ei pea olema talupoegade vabastamisega samaaegne. Võib väita, et F. G. von Bunge arvates kaob patrimoniaalkohtupidamine niipea, kui seda püütakse seadusandlikult reguleerida. Niisuguse seisukoha paikapidamatus on ilmne kui pöörduda Saksamaa ajaloo poole.⁷⁷ Patrimoniaalkohtu tegevuse seadusandlik reguleerimine ning selle tegevuse järjest suurenev riiklik kontroll ei tähendanud veel patrimoniaalkohtu likvideerimist.

Iseloomustades 19. sajandi patrimoniaalkohtuvõimu, võib öelda, et erakätes, st väljaspool riiklike institutsioone oli tavaliselt ainult kohtupidamine. Õiguse loomine seadusandluse tähenduses oli juba riigi käes, samuti püüdis riik järjest enam oma kontrollile allutada patrimoniaalkohtuvõimu: näiteks kohtutegelastele karmimate kvalifikatsiooninõuete esitamise, riiklike justiitsorganite vahetu järelevalve tugevdamisega, riiklikesse kohtutesse edasikaebevõimaluste loomisega jne. Rääkides õiguse loomisest, ei tohi samas unustada, et 19. sajandil oli õigusmõistmine veel

⁷⁵ Wiks, *Wallakohtu ajalugu Eestis*, 12.

⁷⁶ Bunge, *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens*, 309.

⁷⁷ Werthmann, *Vom Ende der Patrimonialgerichtsbarkeit*, 17j; Monika Wienfort, *Patrimonialgerichte in Preußen. Ländliche Gesellschaft und bürgerliches Recht 1770–1848/49*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 148 (Göttingen, 2001), 118–133.

siiski oluline õiguse loomise instrument, seda eriti Balti kubermangudes.⁷⁸

Uueks tähiseks vallakohtute arengus on peetud Eestimaa 1816. aasta ja Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadusi,⁷⁹ mis sätestasid vallakohtu koralduse järgnevaks poolsajandiks. Eesti traditsiooniline ajalookirjutus seostab pärisorjuse kaotamise just nende seadustega. Kas see on kohane või tuleks pigem rääkida vaid personaalse sõltuvuse kaotamisest, sõltub pärisorjuse defineerimisest ning sellest, mida me mõistame talurahva sellest vabastamise all. Vallakohtu kui institutsiooni arengu kontekstis on oluline, et Eestimaa 1816. aasta talurahvaseadus kaotas vallakohtud ning nende pädevus läks kihelkonnakogudusekohtule, mille eesistujaks pidi vastavalt seadusele olema rüütelkonnaliikmest (rüütli)mõisaomanik. Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduse alusel loodi vallakohtud ka Saaremaal ning vallakohtu ametlikuks nimeks sai kogukonnakohus.

Seadus muutis mõnevõrra kogukonnakohtu koosseisu ja selle kujundamist, kuid mõisaomaniku otsustav sõna kohtu komplekteerimisel jäi püsima. Kohtuliikmed pidid olema vähemalt 25-aastased laitmatu käitumisega kogukonna liikmed. Eesistuja kandidaatideks tohtisid olla üksnes taluperemehed, kaasistujateks võisid olla ka teised nõuetele vastavad kogukonnaliikmed. Siinkohal on kohane meenutada, et talu omanikuks oli tollal mõis ning peremeestena mõisteti eelkõige mõisalt talukohta rentivaid talupoegi. Seega sai mõisaomanik rendilepingut lõpetades talle vastuvõetamatud kandidaadid juba varakult välistada. Kas ja kui palju mõisaomanikud seda teoreetilist võimalust kasutasid, on omaette küsimus. Kogukonnaliikmetel oli õigus valida igale kohtuniku kohale kolm kandidaati, kelle hulgast tegi lõpliku valiku mõisaomanik, kes kinnitas kohtunikud ka ametisse. Juhul kui mõisaomanik tunnistas kõik esitatud kandidaadid kõlbmatuks, pidi kogukonnakoosolek valida uued kandidaadid. Kui kogukonnakohtu liikmed olid pärit eri mõisatest, siis kinnitati nad ametisse nende mõisate omanike poolt omavahelise kokkuleppe alusel. Vaidluse korral arvestati suurema talupoegade arvuga mõisa omaniku arvamust. Kohtumeeste ametiaeg kestis kolm aastat. Seadus sätestas ameti vastuvõtmise obligatoorsuse nõude.⁸⁰

⁷⁸ Uluots, *Eestimaa õiguse ajalugu*, 323.

⁷⁹ Traat, *Vallakohus Eestis*, 135.

⁸⁰ *Lihwlandi-ma Tallorahwa Seädus*. Essimenne-Kolmas jaggu (Tartu, 1820), §106. Eeldatavalt oli siinkohal eeskujuks rüütelkondade analoogne printsiip, vt *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*. Zweiter Theil. Ständerecht. Nach dem Russischen Originale übersetzt in der Zweiten Abtheilung Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzelei (St. Petersburg, 1845), §451.

Võrreldes varasema perioodiga jäi kogukonnakohtu pädevus õigusmõistmise valdkonnas põhimõtteliselt samaks, kuid lisandus mitmeid politseilisi funktsioone. 1819. aasta seadus nõudis, et kogukonnakohus pidi mõisnikku igast tehtud otsusest informeerima. Teavitamine pidi toimuma alati enne otsuse täidesaatmist. Seadus sätestas samuti, et kohtuprotokollis pidi iga langetatud otsuse taga olema mõisniku kirjalikult fikseeritud seisukohavõtt.⁸¹ A. Traat märgib, et allikates esineb mõisaomanike (või nende esindajate) kirja pandud märkusi harva ning see ei võimalda teha mõisaomanike otsustamispraktika kohta suuremaid üldistusi.⁸²

Käesoleva artikli autori silmis on esiteks oluline, et Liivimaa talurahvaseaduse sätete kohaselt oli kogukonnakohtu otsuse jõustumiseks ja täideviimiseks vajalik mõisniku kinnitus. Teiseks, et sellekohase volituse andis mõisnikule seadus. Keskendudes talurahvakohtu olemusele, pole antud hetkel tähtis, kas säilinud allikmaterjal lubab analüüsida, kuidas mõisnikud seda volitust kasutasid.

Kohtuistungid toimusid vastava vallakogukonna keskuses ehk mõisas, kus mõisaomanik pidi tagama selleks sobiva ruumi. Seadus nõudis, et üks vallakohtunik pidi olema alaliselt mõisas. Seega tugevnes mõisniku järelevalve kogukonnakohtu tegevuse üle.⁸³

Kuigi 1860. aasta Liivimaa talurahvaseadus toob vallakohtute tegevusse mõningaid muutusi, jääb selle põhiolemus siiski samaks. Küll tähtsustas 1860. aasta talurahvaseadus religioosse kuuluvuse küsimuse, mis varem ei olnud vallakohtute koosseisu kujundamisel seadusandlikult reguleeritud. Põhjus oli teatavasti Lõuna-Eesti talupoegade massilises üleminekus luteri usust vene õigeuskku. Vastavalt Liivimaa 1860. aasta talurahvaseaduse §-le 326 tuli neis valdades, kus 25 protsenti kogukonnaliikmetest olid õigeusklikud, valida üheks kaasistujaks ning tema substituudiks ka õigeusklik. Valdades, kus õigeusklike osakaal liikmeskonnas oli pool või

⁸¹ Tavapäraselt talurahvakeskselt seisukohalt lähtuv A. Traat, kes soovib oma monograafias igati näidata taluraha omavalitsusvõime kasvu, jätab siinkohal targu lahtiseks, millega on sisuliselt tegemist. Ta ei ütle otseselt, kas seda sätet tuleks tõlgendada kui mõisniku protesti vallakohtu otsusele või tuleks selles näha mõisaomanikupoolset kinnitust. Mõnevõrra hiljem väidab Traat siiski otsesõnu, et tegemist on kohtu otsuse kinnitamise või mittekinnitamisega mõisniku poolt, vt Traat, *Vallakohus Eestis*, 143.

⁸² Traat, *Vallakohus Eestis*, 145.

⁸³ A. Traat iseloomustabki 1819. aasta talurahvaseadust kui akti, mis suurendas kogukonnakohtu sõltuvust mõisaomanikust, vt Traat, *Vallakohus Eestis*, 135. Ka uuemate uurimuste autorid on jätkuvalt seisukohal, et mõisapoolne hooldus- ja eestkoste jäi püsima kuni 19. sajandi viimase kolmandikuni, vt Pirsko, Laur, "Eestkostest vabane mine", 187.

rohkem, pidi vallakohtu esimees olema tingimata õigeusklik. Antud sätte püsimumist rõhutab eraldi ka 1866. aasta vallaseadus.⁸⁴

Lisaks religiooniküsimuse rõhutamisele toob 1860. aasta Liivimaa talurahvaseadus kaasa ka mõningaid teisi uuendusi. Alates 1860. aastast ei nõua seadus mõisnikupoolset kohtuotsuse kinnitamist ega mõisniku igakordset teavitamist enne otsuse täideviimist. Küll aga säilis kohustus teavitada mõisnikku ühest või teisest otsusest enne selle täideviimist, kui vallakohus oli määranud karistuse mõisa teenistuses olnud isikule. Samas ei takistanud antud teavitamiskohustus otsuse täideviimist. Need muudatused ei tähendanud mõisniku kui kohtuhärra volituste lõppemist, vaid nende piiramist.

Olulisemad muudatused kaasnesid vallakohtutes 1866. aasta vallaseaduse jõustumisega. Eesti ajalookirjutus on alates rahvuslikust ärkamisajast hinnanud antud akti positiivselt, nähes just selles talurahva kogukonna vabanemist mõisnikupoolsest eestkostest.⁸⁵ Vallakohtu arengu seisukohalt on esiteks oluline, et vastavalt vallaseaduse §-le 25 tuli vallakohtud taasluua ka Põhja-Eestis. Seadus nõudis, et nende loomisel tuli kuni uute justiitsseaduste jõustumiseni⁸⁶ lähtuda Liivimaa 1860. aasta talurahvaseaduse sätetest, eelkõige §-dest 325, 328 ja 337. Arvestades Liivimaa talurahvaseaduse sätete kehtivuspiirkonna laienemist ja tõsiasi, et 1866. aasta vallaseadus kehtis kõigis kolmes kubermangus, on selge, et vallakohtute seadusandlik baas ühtlustus oluliselt. Baltimaade kindralkuberner P. Albedinski kinnitas 18. oktoobril 1866 vallakohtute loomiseks Eestimaa kubermangus erireeglid, mis said vallakohtute loomise konkreetseks aluseks.⁸⁷

1866. aasta vallaseaduse kohaselt valis vallakohtu liikmed kolmeks aastaks ametisse vallaliikmete täiskogu. Kohalik mõisaomanik täiskogu valitud kohtuliikmeid enam ametisse ei kinnitanud, vastavalt seadusele tuli teda täiskogu otsusest vaid teavitada. Seadus esitas vallakohtu liikmetele ka mitmeid tingimusi ning sätestas palga alammäära.

Vallakohtunike ametisse kinnitamine kuulus kohaliku kihelkonna-kohtu pädevusse. Kihelkonnakohus võis jätta valla täiskogu otsuse vallakohtunike valimise kohta kinnitamata vaid kahel juhul: 1) kui oli rikutud

⁸⁴ *Landgemeinde-Ordnung für die Ostseegouvernements*, §28.

⁸⁵ Pirsko, Laur, "Eestkostest vabanemine", 187.

⁸⁶ Siinkohal on mõeldud 1864. aasta justiitsreformi seadusi, õigemini nende rakendusakte Balti kubermangudes.

⁸⁷ Regeln, betreffend den Bestand, die Competenz und das Verfahren der Gemeindeggerichte in Ehstland. Bestätigt von St. Excellenz dem Herren General-Gouverneur Ostseegouvernements, Generaladjutanten Albedinsky, am 18. October 1866. *Estländische Gouvernements-Zeitung*, nr. 32 (1866).

valimiskorda ning 2) kui esitatud kandidaat ei vastanud seaduses fikseeritud nõuetele. Vajadusel võis vallakohtu liikmete ametisse kinnitamisest sekkuda ka riigivõim, sest kihelkonnakohtu edasikaebestantsiks oli antud juhul kuberner, st kõrgem riikliku võimu esindaja. Ametisse kinnitatud kohtuliikmed andsid kirikliku vande.

1866. aasta vallareformi tulemusena muutus vallakohus eelkõige õigustmõistmisorganiks, vabanedes varasemast haldusfunktsioonide täitmisest. Võib õigustatult küsida, kas pärast seaduse rakendamist säilis vallakohus kui patrimoniaalkohus, silmas pidades et mõisaomaniku vahetu mõju kohtu koosseisu konstitueerimisele ja kohtupraktika kujundamisele vähenes tunduvalt. Eespool on osundatud, et patrimoniaalkohus kui selline ei ole taandatav ainult tema kitsamale tähendussisule. Võib öelda, et pärast 1866. aasta vallaseaduse elluviimist on kohane rääkida vallakohtust kui patrimoniaalkohtust selle termini laiemas tähenduses, mis ei ole piiratud vaid mõisaomaniku vahetu kohtuvõimuga. Ühtlasi ei tohiks unustada, et ka kihelkonnakohtu puhul ei ole tegemist riikliku kohtuga, vaid patrimoniaalkohtuga selle laiemas tähenduses.

Võin siinkohal toetuda G. von Pistohlkorsi seisukohale, kes juhib omakorda A. v. Tobienile tuginedes tähelepanu riigi kui sellise puudumisele Ida- ja Kesk-Euroopas enne Esimest maailmasõda. Ta väidab, et paljude (riiklike ja kommunaalsete) funktsioonide täitmise eest hoolitsesid mitmesugused seisuslikud ja sugukondlikud korporatsioonid.⁸⁸

Vallakohtu integratsioon riiklikku justitiisüsteemi

Oluline pööre vallakohtu olemuses toimus 1889. aasta õigusreformi käigus. Meie senises ajalookirjutuses on selles küsimuses märgatav olemoodi kahestumine. Üldiselt hinnatakse vallakohtuid kui talurahva omavastutust kasvatavaid asutusi kõrgelt, kuid just 1889. aasta reformi puhul tuleb suhtumises esile tugev negatiivne alatoon. Vallakohtute püsijäämises nähakse pigem möödunud perioodi seisuslikku igandit.⁸⁹ Siinkohal on jäänud tähelepanuta tõsiasi, et reformijärgsed vallakohtud on muutunud riikliku justitiisüsteemi osaks.

Kohaliku rahukogu näol kinnitas just riik ametisse oma piirkonna vallakohtute liikmed, kelle valis salajasel hääletusel valla täiskogu. Rahukogu

⁸⁸ Gert von Pistohlkors, "Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914)", *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, hrsg. von G. v. Pistohlkors (Berlin, 1994), 363.

⁸⁹ Jegorov, *Voprosõ istorii gosudarstva i prava*, 82; Viljar Peep, "Pilguheit Eesti õiguse ja kohtute arengule", *Kleio. Ajaloo Ajakiri* (1995), 1 (11), 23.

võis loobuda vallakohtu liikmete ametisse kinnitamisest vaid seaduses täpselt ja ammendavalt loetletud juhtudel, st kui oli rikutud valimisprotseduuri norme või valitud ametisse kõlbmatud kandidaadid.⁹⁰ Seadus andis ka kandidaatide kõlbmatust määravate tingimuste ammendava loetelu.⁹¹ Rääkides vallakohtunike ametisse määramisest, tuleb kindlasti silmas pidada, et nad olid teenistusest eemaldatavad ja ametist tagandatavad ainult kohtuotsuse alusel.⁹² Vallakohtu liikme tasu määras küll kohalik volikogu, kuid selle minimaalmäära fikseeris riik kohaliku kubeneri isikus, kes võis tasu ka diferentseerida. Vallakohtute kõrgem edasikaebe- ja järelevalveorgan oli taas ainuüksi riiklik kohus – rahukogu; vallakohtute vahetuks apellatsioonistmeks oli ülemtalurahvakohus.

Ülemtalurahvakohtu olulisust näitab asjaolu, et selle esimehe ametisse määramise kord oli analoogne rahukohtuniku nimetamise korraga. Ülemtalurahvakohtu esimehe nimetas ametisse keskvalitsuse justiitsminister.⁹³ Ülemtalurahvakohtu otsused sai kassatsiooni korras edasi kaevata rahukogule, kelle otsus oli siis lõplik. Ülemtalurahvakohtu otsuste kassatsiooni korras läbivaatamisel osales seaduse kohaselt ka prokuratuuri esindaja.

Vallakohtute allutamisel rahukogu järelevalvele peeti silmas asjaolu, et talurahvakohtute menetlusõigus lähtus olulisel määral 1864. aasta justiitsseaduste printsiipidest. Teiseks toodi esile asjaolu, et vallakohus on kolleegiaalne organ, mida ei ole kohane allutada ainuisikulisele kontrollile. Seadus nõudis vallakohtu tegevuse revideerimist vähemalt kord aastas ning rahukogu otsusel võis selle läbi viia kas rahukohtunik või ülemtalurahvakohtu esimees. Sõltumata revidendi isikust tuli revideerimisaruanne igal juhul esitada rahukogule. Rahukogu kehtestas oma piirkonna vallakohtutele ka vajalikud juhised, tagamaks õiget ja ühetaolist tegevust ning sisemist asjaajamist.⁹⁴

⁹⁰ *Polnoje sobranije zakonov Rossiskoi imperii: sobranije tretje*, T. 9 (Sankt-Peterburg, 1891), № 6188. Положеніе о преобразованіи крестјанскіх прісутственовѣхъ мѣст в Прибалтійскіхъ губерніяхъ. Тѣст А. Волостной судебнѣи уставъ, §13.

⁹¹ Volostnoi sudebnõi ustav, §8.

⁹² Volostnoi sudebnõi ustav, §§60–63.

⁹³ Volostnoi sudebnõi ustav, §30.

⁹⁴ *Juhatuskiri Pärnu-Viljandi Rahukohtu kogu poolt valla- ja ülemtalurahva kohtudele Pärnu-Viljandi rahukogu ringkonnas* [Kinnit. 7. sept. 1899], tõlk. N. Venger (Viljandi, 1900); *Eeskirjad Valla ja Ülema Talurahva kohtudele Tallinna-Hapsalu Rahukogu ringkonnas*. Vallakohtu Seaduse A j. 45 art. põhjusel kokkuseatud ja Rahukogu tallituslikul istumisel 29. Okt. 1890 kinnitud, tõlk. V. Franz (Tallinn, 1891); *Eeskirjad ülemtalurahva ja valla kohtutele Tallinna - Haapsalu Ringkonnas Eestimaa kubermangus* [Tallinna - Haapsalu Rahukogu asjatoimetajal koosolekul 26. paastu kuu pääwal 1894 a. kinnitatud], tõlk. K. Hellat (Tallinn, 1894).

Võib öelda, et 1889. aasta reformiga oli pikkade ajalooliste traditsiooni-dega vallakohus muutunud riikliku justiitssüsteemi integreeritud osaks. Vallakohtu ajalooline areng patrimoniaalkohtust riikliku justiitssüsteemi osaks demonstreerib ühtlasi, et mõnevõrra teistsugustes tingimustes oleks 19. sajandi lõpus olnud Balti kubermangudes mõeldav ka justiitssüsteemi järjepidevusest kantud areng.

Periodiseering

Eelnev käsitlus püüdis vallakohtu olemuse määratlemisel lähtuda mõnevõrra teistsugusest arusaamast, kui seda on teinud senine traditsiooniline käsitlusviis. On mõistetav, et püüd mõtestada ühe või teise institutsiooni olemust, tuues esile siiani tagaplaanile jäetud tunnused, kutsub pärima ka selle institutsiooni ajaloolise arengu senise periodiseeringu ning selle põhistuse kohasuse järele. Eesti ajalookirjutuses on siiani püsinud üsna kõigutamatuna A. Traadi 1978. aastal esitatud periodiseering, mis on kantud mitme erineva teguri koosmõjust.⁹⁵ Paraku peab nentima, et esiteks kajastuvad selles periodiseeringus nõukogulik-marksistliku ajalookirjutuse ideoloogilised lähtekohad ning teiseks ka omaaegsed arusaamad pärisorjuse, talurahva vabastamise ning riigivõimu olemusest. Vallakohtu enda institutsioonilist arengut võib nimetada alles kolmandal kohal oleva mõjutegurina.

A. Traat jagab vallakohtu arengu kahte perioodi, mis omakorda jagunevad veel alaperioodideks:

1. Pärisorjuslik ja feodalismi lagunemise ajastu vallakohus: 18. sajandi keskpaik – 1866;
 - 1.1. üksikud mõisnike endi initsiatiivil asutatud vallakohtud:
 - Eestimaal kuni 1802;
 - Liivimaal kuni 1804;
 - 1.2. talurahvaseadustega asutatud vallakohtud:
 - Eestimaal 1803–17;

⁹⁵ Oma uurimistegevuse varasemal perioodil esitas A. Traat mõnevõrra teistsuguse vallakohtute ajaloo periodiseeringu, õigemini mõnevõrra teisiti põhjendatud periodiseeringu: 1. Esimene arenguperiood kuni 1866: 1.1. Üksikud mõisnike endi initsiatiivil asutatud vallakohtud 18. sajandi keskpaik – 1802/1804; 1.2. Vallakohtud kui seadusandlikult reguleeritud mõisakohtud – 1802/1804–1820; 1.3. Pärisorjuse kaotamisel mõisakohtudest reorganiseeritud vallakohtud – 1820–1866, vt August Traat, “Vallakohtu varasemad arenguetapid Eestis (kuni 1866)”, *Probleemid istorii gosudarstva i prava Estonskoi SSR*. Materialõ respublikanskoi nautšnoi konferentsii 19.–20. nojabrja 1968 (Tartu, 1968), 6.

Liivimaal 1804–20:

1.3. pärisorjuse kaotamisel rajatud kogukonnakohtud:

Liivimaal 1820–66.

2. Kapitalismiajastu vallakohus: 1866–1940:

2.1. Talurahva kapitalistliku diferentseerimise aja kogukonnakohtus: 1866–89;

2.2. Külakodandluse kindlustumise ja revolutsioonide aja vallakohus: 1889–1917/18;

2.3. Kodanliku Eesti vallakohus: 1919–40 (vaeslaste eestkoste- ja hooldusasutus).

Leian, et vähemalt periodiseeringu põhistuse otsarbekuses võib tänapäeval kahelda. Mõnevõrra teistsuguse periodiseeringu koostamisel olen püüdnud lähtuda eespool käsitletud tunnustest: esiteks sellest, et vallakohtu näol on meil pikka aega tegemist patrimoniaalkohtuga, ning teisest, et arvestatud ka riigi sekkumise määra. Lähtudes neist teguritest, võiks vallakohtute ajaloo periodiseering välja näha järgmine:

1. Vallakohus kui seadusandlikult reguleerimata patrimoniaalkohus:

18. sajandi keskpaik – 1802/1804.

2. Vallakohus kui seadusandlikult reguleeritud patrimoniaalkohus: 1802/04–89;

2.1. Vallakohus kui seadusandlikult nõrgalt reguleeritud patrimoniaalkohus: 1802/04–66;

2.2. Vallakohus kui seadusandlikult tugevalt reguleeritud patrimoniaalkohus: 1866–89.

3. Vallakohus kui riikliku kohtusüsteemi integreeritud osa: 1889–1918.

Lõpetuseks

Ülaltoodu põhjal võib öelda, et Eesti ajalookirjutuses puudub senini ühtne talurahvakohtu määratlus. Samuti on erineval moel mõistetav talurahvakohtute väidetavalt olulisim lüli – vallakohus. Käsitluse esimeses pooles vaadeldud määratluste peamine ühisosa on lähtumine ainult talurahvast ning selle esindajate õigusmõistmises osalemise määrast. Ehkki valla mõiste ise on mõisaga tihedalt seotud ning vallakohtute kirjeldamisel kõnelevad eri autorid ikka ja jälle mõisa, st mõisniku olulisest rollist, jääb mõis kui faktor vallakohtu määratlemisel sekundaarseks. Vallakohtu käsitlemine ainult talurahva ettevõtmisena, millesse mõisaomanik omavoliliselt ning pahatahtlikult sekkub, tundub enesestmõistetav.

Hoopis kadunud on vallakohtu mõiste sisustamisel aga riigi ja tema seadusandluse roll, ehkki eri määratlustes on vallakohtu algus seotud tihitepeale just konkreetse seadusandliku aktiga. Arvestades mitmetel aastakümnetel eesti ajalookirjutuse ette püstitatud ülesannet kirjutada eelkõige eesti rahva ajalugu, ei ole tegemist juhusega. Vastupidi, (Vene) riigi ja tema seadusandluse ning (baltisaksa) mõisa kui mitte-eestilike faktorite kõrvaljätmine oli igati kooskõlas rahvusliku ajalookirjutuse eesmärkidega. Talurahvakeskne positsioon oli determineeritud juba ideoloogiliselt.

Samas tuleb tõdeda, et vallakohtu ajaloo uurimine toimus eelkõige omaaegsete juristide hoole all. Nende silmis oli endisaegne, aga tollal veel kohati kehtiva seadusandluse mõisteparaat igati kohane ning ei vajanud täiendavat kontrollimist. Pärimine seadusandluse mõisteparaadi kooskõla järele Euroopa ajalooteadusliku terminoloogiaga ei tundunud oluline. Kui seaduse tekst rääkis talurahvakohtust, siis vajadus kontrollida selle mõiste tegelikku tähendussisu puudus. Sel juhul oligi tegemist talurahva kohtuga. Võib öelda, et jäädi terminoloogilisse lõksu. Lõksu efekti suurendas asjaolu, et õigusajalooteaduse jaoks oli pikka aega peamiseks uurimisobjektiks just kirjutatud norm.

20. sajandi teisel poolel tekkinud teaduslik isolatsioon soodustas omakorda lõksus püsimist. Lõpptulemusena kujunes kaanon, mis on kandunud ilma kohase kontrollita ühest teosest teise.

Võttes vallakohtu olemuse määratlemisel aluseks mitte talurahva, vaid mõisa ning riikliku seadusandluse, julgeb autor pärida senise kaanoni kohasuse järele. Lähtumine mõisast ning mõisaomaniku omandiõiguse osaks olevast kohtuvõimust ja seadusandlusest võimaldab minu arvates defineerida vallakohut kui teatud liiki patrimoniaalkohut. Iseloomustades vallakohut patrimoniaalkohtuna, tekivad vallakohtu kui institutsiooni ajaloo mõtestamiseks siinkirjutaja arvates uued võimalused. Selle näiteks on senisest kohasemad võrdlusvõimalused mujal Euroopas eksisteerinud õigusmõistmise institutsioonidega ning artiklis esitatud vallakohtu ajaloo uus periodiseering.

ABSTRACT: *Communal courts – peasant courts only?*

This article studies the approaches in Estonian historiography to 19th-century peasant courts in Estland and Livland and suggests that there is a need to reconsider some established beliefs and attitudes about those institutions. The local communal (*volost*) court – the first instance class-specific court that tried peasants – has been one of the most studied institutions in Estonian legal historiography. At the same time there is no consensus in the historiography as to what the peasant court actually was. The article points to different definitions of communal courts that have been traditionally seen as the most important type of peasant courts. The article points out that despite their differences, all these definitions are based upon the fact that peasants' representatives participated within the communal jurisdiction. Often communal courts are viewed in the historiography as embryonic institutions for the self-government of peasants or Estonians, rather than as merely judicial institutions. Typically, the communal court has been regarded solely as the domain of peasants – thus, the manor-owner has been cast as a malicious interferer in its activities. Such an approach has neglected the fact that the institutions of the local community (*volost*) and of the communal court are closely related to the manor. Various authors have described the role of the manor-owner in the functioning of the court, but, when it comes to defining it, the manor has received secondary attention.

The role of the state, including legislation, has been totally neglected in historiographical discussions of communal courts, despite the fact that communal courts came into being through specific legislative acts. Yet, if we take into account that for a long period Estonian history was identified with the history of Estonians, it is not accidental. On the contrary, the neglect of non-Estonian actors such as the Russian state and the Baltic-German manor was part of the agenda of the prevailing nationalist historiography. The peasant-centred view was ideologically determined, and it affected the choice of both the theoretical framework and the terminology that historians used.

In part, the article associates the prevalence of the nation-centered approach with the fact that the study of communal courts has mostly been conducted by jurists, not historians. For jurists, the terminology describing laws that were still partly in force was entirely appropriate. It was not important for them to ask whether this terminology was compatible with the European one. When legal texts spoke of “peasant courts”, there was,

in the authors' view, no need to verify the actual content of this term. Therefore, the article argues, Estonian historiography was caught in a terminological trap. The effect of this trap was increased by the fact that, for legal historians, the written law was for a long time the main object of study. For all of these reasons, a canonical approach developed within Estonian historiography that moves from one work to another without much reflection.

When attempting to define the nature of the communal court, the author of this article draws upon the manor, its jurisdictional rights, and the factors related to state legislation. This approach permits the communal court to be understood as a patrimonial court. The article points to the changes in the definition of patrimonial courts in European legal historiography. It concludes with the observation that the definition of the communal court as a patrimonial court opens new vistas for the interpretation of its historical development, such as the novel periodization of the history of communal courts proposed in this article. On the whole, the treatment of communal courts as a specific type of patrimonial court offers more scope for comparisons with judicial institutions elsewhere in Europe.

TOOMAS ANEPAIO (b. 1964) is Lecturer of Legal History at the University of Tartu